

ПОЛІТИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ НОВОГО ЧАСУ

Мислителі Нового часу сформулювали декілька ідей, які сприяли розпаду феодалізму й стали фундаментом лібералізму (від лат. *liberalis* – що стосується свободи; система політичних і економічних поглядів). Спираючись на античну спадщину, зокрема ідеї природного права, поняття правової свободи і суб'єктивного права, різні законодавчі установи, мислителі Нового часу твердили, що інстинкт самозбереження є джерелом справедливості й моральності. Важливою була ідея про головну функцію держави: охорона природних прав громадянина, межі державної влади визначаються природним правом.

Д.Локк – родоначальник теоретичної системи класичного лібералізму

Сам розвиток лібералізму відбувався не прямолінійно, а певними етапами. На першому, що розпочався наприкінці XVII ст. в Англії й продовжувався близько 200 років, панівними залишалися ідеї про прийняття обмеженої, парламентської монархії, що зробило правомірною таку назву – аристократичний лібералізм. Біля його витоків стояв Джон Локк (1632–1704 рр.). Він народився біля Брістоля, в сім'ї адвоката, навчався у Вестмінстерській школі і Оксфордському університеті, навчав філософію, природознавство і медицину. По закінченні був залишений тут викладати. У 1667 році активно включився в політичне життя на боці партії Вігів. У 1682 році прийшлося втікати в Голландію, звідки повертається після перевороту у 1688 році. Виступив на захист конституційної монархії на боці Вільгельма Оранського і мав значний вплив на політичні події в країні.

Свої погляди Д.Локк виклав у працях «Два трактати про державне правління», «Досвід про віротерпимість», «Другий лист про віротерпимість», «Третій лист про віротерпимість», «Деякі думки про виховання», «Розумність християнства» та ін.

У своїх працях поділяє думки попередників про природне право, суспільний договір, суверенітет, але і доповнює їх, розвиває у цілісне вчення – доктрину ранньобуржуазного лібералізму. За Д.Локком, до виникнення держави люди перебувають у природному стані, нема «війни всіх проти всіх». Індивіди не питали нічийого дозволу на ту чи іншу справу. Люди по природі вільні, рівні і незалежні.

З метою утворення держави, надійного забезпечення натурального права, рівності й свободи, захисту особистості люди згоджуються утворити політичне суспільство, зауважуючи: «Всяке мирне утворення держави мало у своїй основі згоду народу».

Право приймати закони надається тільки представницькій установі всієї нації, тобто парламенту. Право впроваджувати закони в життя надається монарху через кабінет міністрів. Вони мають відати зносинами з іншими країнами.

Крім цього, держава за Д.Локком, – сукупність людей, які об'єдналися в ціле під егідою ними ж встановленого спільного закону і створили судову інстанцію, що розглядає конфлікти, карає злочинців. Крім інших форм колективності (сімей, маєтків, господарських одиниць), держава відрізняється тим, що втілює політичну владу в ім'я суспільного блага творити закони.

Користуючись розумом, люди точно і скупо вимірюють, що дати в розпорядження держави. Право на життя, володіння маєтком, свободу, рівність людей не передають нікому і ні при яких обставинах. Це межа влади, переходити яку їй заборонено. Головна мета держави – забезпечити, зберегти і реалізувати свої громадянські інтереси: життя, здоров'я, свободу, «володіння такими зовнішніми благами як гроші, землі, будинки, домашня утвар та ін.». Все це називається власністю.

Серед засобів досягнення цієї мети він виділяє: законність, розподіл гілок влади, оптимальну для нації форму правління, право народу на повстання в зв'язку із зловживаннями влади.

Закону обов'язково повинні бути притаманні стабільність і довговічність (що особливо актуальне для України!). Закони тоді сприяють досягненню «головної і великої мети» держави, коли всі їх знають і виконують. Ніякий державний орган не може бути виключений із підкорення закону. Виконуватися закони можуть, коли повноваження гілок влади і громадянина

чітко розмежовані. Д.Локк наголошував, що «вчинки людей – кращий переклад їх думок».

Як бачимо, політичне вчення Д.Локка було класичним відображенням ідеології раннього лібералізму, часто перших буржуазних революцій. Воно відповідало не тільки потребам часу, але і практичним, політичним запитам політичного життя XVIII ст. – століття Просвітництва.

Ш.Монтеск'є про форми держави і поділ влади та політичні погляди Вольтера, Д.Дідро і П.Гольбаха

Ідеологом буржуазії, яка йшла до влади, був і Шарль Луї де Секонда, який у 1716 р. успадкував майно, прізвище свого дядька, ставши таким чином бароном де ла Бред ет ля Монтеск'є (1689–1755 рр. , юрист, радник парламенту в Бордо, голова парламенту (суду) в Бордо, член Французької академії), який у «Перських листах», «Про дух законів», «Розвідки про причини величчя і падіння римлян» піддає нищівній критиці абсолютиський режим у Франції, із симпатією говорить про республіканську форму правління, відмічає, що характер законів тієї чи іншої держави залежить від географічного середовища: клімату, ґрунту, рельєфу місцевості, величини території тощо.

Ідея політичної свободи у Ш.Монтеск'є пов'язана із громадянською свободою, яка полягає у безпеці громадян, у їх переконаності у безпеці. Цього можна досягти, якщо влада ділиться на законодавчу, виконавчу і судову, але всі три ступені «могли б взаємно стримувати одна одну». Монтеск'є закликав до створення народного представництва, що обмежувало б владу монарха. Політична свобода, за Монтеск'є, сприяє розвитку економіки, промисловості і торгівлі. Він відстоював ідеї свободи слова, друку, совісті.

Ш.Монтеск'є велику увагу приділяє законам, які, на його думку, існували до утворення суспільства. До них він відносить рівність, мир, намагання здобути собі їжу і бажання жити в суспільстві. Вийшовши із натурального стану, люди втрачають рівність і між ними починаються війни. Війни спонукали людей до встановлення позитивних законів.

Ш.Монтеск'є виділяє три основні форми правління: республіка, монархія і деспотія. До останньої форми він

відноситься дуже негативно. Для характеристики тієї чи іншої форми держави в «Дусі законів» вводить поняття «принцип правління», під яким розуміє те, що змушує діяти державу, ті пристрасті, які рухають нею. Русійним принципом деспотії є страх. Деспотія – це держава, в якій панує свавілля, де відсутні закони. Але якщо б вони й існували, то не мали б ніякого реального значення, бо деспотія немає ніяких інститутів, які б забезпечували охорону законів. Деспотизму протиставляється так зване помірковане правління, яке здійснюється в конституційних монархіях і республіках. Під монархією Ш.Монтеск'є розуміє обмежену законом владу типу англійської конституційної монархії.

Монархія, за Ш.Монтеск'є, це держава, в якій здійснюється політична свобода, і суть останньої полягає в тому, щоб робити не те, що хочеш, а те, що дозволяють закони. «Свобода є право робити все, що дозволено законом». Він віддає перевагу республіці, яку поділяє на два види: демократичну і аристократичну. Республіка також розглядається як форма поміркованого правління, де здійснюється політична свобода, її життєвий принцип: рівність, патріотизм, любов і свобода. Під республікою Ш.Монтеск'є розуміє таку форму правління, при якій в руках народу повністю чи частково знаходиться верховна влада. Ш.Монтеск'є висловлюється на користь загального виборчого права.

Ш.Монтеск'є стверджує, що форми держави залежать від розміру території: невеликі держави повинні бути республіками, держави середньої величини – монархіями, великі держави – деспотіями. Він допускає можливість створення республіки на великій території за умови федеративної організації.

У праці «Про дух законів» Ш.Монтеск'є говорить про Росію, про її звичаї, мораль, засуджує самодержавство, вимагає відміни кріпацтва, сприяння зміцненню третього прошарку (ремісників, селян і купецтва).

Політичні ідеї Ш.Монтеск'є мали велике практичне значення. Ідея народного представництва була зафіксована в ст. 16 «Декларації прав людини і громадянина» (1789 р.) і була використана при створенні Конституції 1791 року. Його ідеї значно вплинули на подальший розвиток політичної думки як у Франції, так і в інших країнах.

Видатним діячем французького просвітництва був Вольтер (1694–1778 рр., дійсне ім'я письменника – Франсуа-Марі Аруз), який виражав інтереси тої частини буржуазії, яка наважилася на перетворення суспільства шляхом реформ зверху. Звідси половинчастість його вимог, компроміс із монархією, ідеалізація «освіченої» монархії.

Вольтер у працях «Досвід загальної історії: про мораль і дух народів», «Філософські зошити», «Кандид», «Оптимізм» пише, що соціальне зло коріниться у відсутності освіти і неутті, які намагаються зберегти церкви. Головне завдання він бачить у боротьбі із засиллям церкви і висуває лозунг «Роздавіть гадину!».

Вольтер виступав проти несправедливих, загарбницьких війн, які, як він вважав, приносять більше лиха, ніж чума. Людство повинно користуватися природними законами, законами розуму, які йому дає природа.

Розвиток прогресивних ідей напередодні революції пов'язаний з іменами французьких матеріалістів Д.Дідро і Ш.Гольбаха.

Викриваючи істинне обличчя державних закладів феодалізму і відповідну їх ідеологію, вони говорили про «розумні» інститути, які б виражали інтереси всього суспільства. Проголошувана ними теорія «інтересів» підкреслювала необхідність рівності розумових здібностей людей, схильних до добра.

Дені Дідро (1713–1784 рр., син ремісника, вчився в католицьких коледжах в Лангре і Парижі, письменник, засновник і редактор «Енциклопедії або толкового словника наук, мистецтв і ремесел»). У своїх суспільно-філософських працях «Історичний нарис про представницькі установи», «Досвід життя філософа Сенеки, про його твори і про царювання Клавдія і Нерона», «Лист до сліпих і повчання зрячим», «Думки про пояснення природи», «Сон д'Аламбера», спираючись на ідеї природного права та суспільного договору, погляди Дж.Локка і Ш.Монтеск'є, наголошував, зокрема, що нема абсолютно досконалих форм правління, бо все знаходиться у розвитку. Кращою є та форма, яка забезпечує більш спокійне і тривале правління. А для цього громадські посади повинні замінюватися за конкурсом, має бути відкритий доступ до

найвищих посад гідних. Але народним представником, за Дідро, може бути тільки великий власник. Не допускав дуже великої власності, як і крайньої бідності. Боротьбу із деспотизмом мислитель вважав оправданою, а право на опір тиранам – законним. Тут він проявив непослідовність.

Д.Дідро проаналізував головні категорії лібералізму – «громадянин», «законодавець», «власність». Поняття «громадянин» Д.Дідро визначає так: це той, «хто є членом вільного об'єднання багатьох сімей, хто розділяє його права і користується його перевагами».

Д.Дідро відіграв значну роль у розвитку культурних зв'язків між Францією і Росією. Проявляв інтерес до її історії. Здійснив поїздки в Росію, в якій був з жовтня 1773 року до березня 1774 року. Засуджуючи кріпосницький лад, із співчуттям відносився до прогресивних сил. Високо оцінював М.Ломоносова та інших діячів науки. Був обраний членом Академії наук, почесним членом Академії мистецтв Росії. Академію наук Росії характеризував як зібрання «найбільш вчених людей Європи».

Чужий національної і расової винятковості, Д.Дідро вважає народи Росії історично висхідними і обдарованими, повними енергії і творчих сил, що народи Росії мають відіграти видатну роль в історії людства.

Аналогічні погляди розвивав інший видатний мислитель XVIII ст. Поль Анрі Дитріх Гольбах (1723–1789 рр., німець за походженням, барон, все життя провів у Франції, активно співпрацював у «Енциклопедії...» із Дідро і Ж. д'Аламбером).

Політичні погляди П.Гольбаха викладені в працях «Система природи», «Природна політика, або бесіди про істинні принципи управління», «Суспільна система». Наголошував, що людина є продукт соціального середовища, в якому вирішальна роль належить не виробничій діяльності людей, а їх ідеології: «Думки правлять світом».

До основних природних прав П.Гольбах відносить свободу, власність, безпеку. Розглядаючи демократію, аристократію і монархію, до перших двох відноситься негативно, надаючи перевагу обмеженій монархії, в якій є народне представництво.

У суспільстві, за П.Гольбахом, діють основні закони, зумовлені суспільним договором і які, в свою чергу, визначають

взаємовідносини між сувереном і народом. Їх завдання полягає в обмеженні влади правителя. Основним змістом свободи є свобода слова, друку, думки, совісті, а вони будуть обмежувати права володаря.

Праці П.Гольбаха видавалися не у Франції, а головним чином у Голландії і під псевдонімом. У Франції за праці П.Гольбаха карав королівський суд. У праці «Кишенькове богослов'я» Гольбах зазначає, що священники, це риболови, які у каламутній воді розставляють сітки і ловлять «рибу». Звідси зрозуміле відношення до нього церкви.

Ж.Ж.Руссо та К.Гельвецій про народовладдя: пріоритет громадського суспільства, «суспільний договір», демократію

Найбільш повно ідеологію «третього прошарку», дрібнобуржуазних прошарків відобразив Жан Жак Руссо (1712–1778 рр.) – французький філософ, письменник. Народився в Женеві у родині ремісника-годинникаря, мати померла через декілька днів після його народження. Рано почав трудову діяльність, повну злиднів. Багато мандрував по різних країнах і нерепробував чимало занять: був слугою, домашнім секретарем, бродячим музикантом, викладачем музики, переписувачем нот, секретарем французького посла у Венеції. У Парижі зблизився із Д.Дідро та іншими провідними інтелектуалами свого часу.

У 1749 році, збираючись відвідати Д.Дідро, якого було ув'язнено у Венсані за його підірвні твори, Ж.Руссо в дорозі прочитав оголошення про конкурс творів, що його спонсорувала Академія Дижона, і, як він стверджував, раптом досягнув «величчю і жахливу систему», що пояснювала еволюцію людини, її ницість і несправедливість. Наслідком цього став трактат «Роздуми про науку і мистецтво», який не лише здобув нагороду в Дижоні, але й зробив його знаменитим.

Друга книга «Розміркування про походження основ нерівності між людьми» теж була запитом Академії, але премії не отримала.

У подальшому опублікував ряд праць з питань соціальної теорії: «Юлія, або Нова Елоїза», «Про суспільний договір, або принципи суспільного права», «Еміль, або про виховання»,

«Судження про вічний мир», «Проект конституції для Корсики», в яких, зокрема у праці «Про суспільний договір...», наголошує вперше у людській історії, що погодженість, згода людей є основою всякої законної влади. Виразом їх є суспільний договір, який зводиться до того, що кожна людина віддає свою особистість під вище керівництво суспільної волі і тим самим стає її учасником. Суверенітет, таким чином, належить народу. Якщо природна свобода обмежена силами окремого індивіда, то громадянська свобода, яка виникла, обмежена загальною волею суверена. Люди стають рівними в силу згоди.

Джерелом суперечностей цивілізації Ж.Руссо визнавав соціальну нерівність, зумовлену нерівністю майновою. Справжнім засновником суспільства, вказує мислитель, був той, хто першим «відгородив ділянку землі, сказав – це моє» і хто «знайшов людей доволі простодушних, щоб цьому повірили».

Лихі наслідки соціальної нерівності існуючих форм розподілу праці Ж.Ж.Руссо розкрив з великою проникливістю, але шляхи їх подолання – значно слабше.

Відмежовувався мислитель від принципу розподілу гілок влади, запропонував систему постійнодіючого в державі плебісциту стосовно головних питань політичного життя. Представницькі збори вимагав проводити у визначені строки і робити періодичні збори, а також обмежити розміри держави. Ж.Ж.Руссо обстоював місто-державу і не допускав існування столиці. Уряд має засідати почергово в кожному місті. Згадує він і про федерацію, але залишає дане питання відкритим. Закон набуває чинності в разі прийняття його простою більшістю.

Центральними в політичній думці Ж.Ж.Руссо були проблеми соціальної природи влади, її приналежності народові. У нього немає проекту організації ідеального ладу. Він дає лише загальні характеристики «вільної республіки», а конкретна форма і методи здійснення влади слід визначати стосовно кожної країни з урахуванням її розмірів, минулого тощо. Принципи такого підходу він виклав у проекті конституції Польщі і Корсики.

Його заслуга ще й у тому, що він один із перших обґрунтував початкові принципи плебісцитарної демократії, що набула популярності у ХХ–ХХІ століттях.

Цікаво, що Жорж Санд назвала Ж.Ж.Руссо святим, а Вольтера – чудовиськом. А Лев Толстой якось зауважив, що Ж.Ж.Руссо і Євангеліє зробили на нього найбільш великий вплив.

Бія витоків демократичного лібералізму був і Клод Андріан Гельвецій (1715–1771 рр.), який в працях «Про людину, її розумові здібності і її виховання» та «Про розум» обґрунтував ідею політичної свободи, рівності всіх перед законом. Він розробляє ідею про роль середовища, що оточує людину: «Люди не народжуються, а стають тими, хто вони є». Говорячи про дві форми держави, хорошу і погану, як ідеал висуває федеративну республіку, яка складається із 30 провінцій чи республік з рівною територією і які управляються на основі однакових законів. Кожна республіка має свій виборчий уряд, на чолі федерації – верховна рада, складена з чотирьох депутатів з кожної республіки. Цей орган відає політичними справами, питаннями ведення війни тощо.

Політичні вчення періоду буржуазних революцій в Голландії і Англії (Г.Гроцій, Т.Гоббс, Б.Спіноза)

Наприкінці XVI ст. в Голландії відбувається національно-визвольна революція. Це дає поштовх до розвитку економіки, науки, суспільно-політичної думки. Не часто трапляється в історії, щоб на короткий відрізок часу припадала життєдіяльність стількох мислителів, як на кінець XVI та першу половину XVIII століть. Серед політичних мислителів того часу виділяють Рене Декарта, Блез Паскаля, Гуго Гроція, Томаса Гоббса, Бенедикта Спінозу.

Гуго де грот Гроцій (1583–1645 рр.), громадський мислитель, юрист, соціолог, державний діяч) вважається одним із засновників учення про природне право. Його погляди сформувалися під впливом нідерландської буржуазної революції XVI століття. Був змушений емігрувати до Франції, де й написав відомі праці «Про право війни і миру. Три книги» і «Вільне море». В них аналізуються природне право і право народів, а також принципи публічного права.

Г.Гроцій заперечує твердження тих, хто вбачає основу права у відношеннях сили, корисного інтересу. На його думку,

право базується на прагненні інтересів до спокійного та керованого розумом спілкування із собі подібними – прагненні, що внутрішньо властиве кожній окремій особі. Право виступає регулятором соціальних норм, опосередковуючи таку взаємодію людей.

За допомогою закону, за Г.Гроцієм, людей примушують дотримуватися справедливості: закони – засоби, що повинні сприяти здійсненню права. А держава є «досконалий союз вільних людей, укладений заради дотримання права і загальної користі. У державі має панувати громадянська влада. Вона є верховною, суверенною, якщо її дії не підкорені іншій владі і не можуть бути чужою владою відмінені».

Учений розробив систему положень, якими мають керуватись народи у своїх взаємовідносинах. Основою міжнародних відносин вважає не силу, а право і справедливість. Одночасно наголошує, що в сучасному світі не можна запобігти війнам. Розрізняє справедливі і несправедливі війни. Якщо уникнути війни неможливо, то потрібно ввести певні норми збройних конфліктів. Під час війни, вважав Г.Гроцій, мають діяти природні права. Якщо ж до природних прав віднести передусім право на життя, людську гідність і право на власність, то захист їх під час війни ставав теж природним правом людини.

За революцією в Нідерландах відбувається революція і в Англії, яка відкриває нову буржуазну еру в Європі. Одним із найбільших англійських політичних мислителів був Томас Гоббс (1588–1679 рр.). Він був сучасником англійської буржуазної революції, яка відкрила нову еру для Англії. Правда, після революції був короткий період реставрації. Але тривалого в часі звороту не могло бути. Т.Гоббс жив, коли революційна боротьба велася під знаменами релігійного протестантизму.

Учився у Оксфорді, вивчав Платона, Арістотеля. Після навчання подорожував Францією й Італією, був секретарем Ф.Бекона. У Парижі, тогочасному математичному центрі, вивчав математику і природничі науки. Тут вивчив твори Коперніка, Кеплера, Галілея. Пізніше повертається в Англію (1651 р.), пише ряд праць, за які піддався нападам духовенства.

Політичні доктрини Т.Гоббс виклав у працях «Філософські основи вчення про громадянина», «Левіафан, або матерія, форма

і влада держави церковної та громадянської», «Про політичне Уло», «Людська природа» та ін.

В основу свого вчення Т.Гоббс поклав повне уявлення про природу індивіда. На початку, за його теорією, всі люди створені рівними за своїми фізичними і розумовими показниками, тому кожен має рівне право на все. Але людина глибоко егоїстична, її оточують заздрісники, вороги. Подібний стан він характеризує староримським висловом: «Людина людині вовк». Звіден природний стан – безперервна війна кожного з кожним. Т.Гоббс підкреслює, що людині притаманні й інші властивості, звіден – пошук виходу з цього стану.

Інстинкт самозахисту дає імпульс до подолання природного стану, а природний розум підказує людині, що умови, які здатні здійснити цей процес – це природні закони. Головний, найбільш фундаментальний закон передбачає: «необхідність прямувати до миру і слідувати йому». Все інше повинно використовуватись як засіб досягнення миру. Другий закон: «відмова кожного від своїх прав у тій мірі, в якій цього вимагають інтереси миру і самозахисту. Із цього випливає третій: «люди зобов'язані виконувати укладені угоди, без цього вони не будуть мати значення».

Якщо не діють природні закони, потрібна сила. Тому розрізняє право і закон. Право – це свобода що-небудь робити, чи не робити, а закон – наказ робити, або навпаки. Абсолютна влада держави – ось що є гарантом миру і реалізації природних законів. Вона примушує індивіда виконувати їх. Якщо природні закони пов'язані з розумом, то громадянські спираються на силу.

Держава утворюється, за Т.Гоббсом, щоб покінчити війну всіх проти всіх, позбавитися від страху незахищеності. Шляхом домовленості індивіди доручають особі чи групі осіб верховну владу над собою.

Т.Гоббс розрізняє держави, що виникають внаслідок добровільної згоди і держави, що утворюються з допомогою сили.

За Т.Гоббсом можуть бути три форми держав: монархія, демократія (народовладдя) і аристократія. Вони відрізняються не природою і змістом, а відмінностями у здійсненні мети. Т.Гоббс залишає право протистояти владі суверена. Це право на

повстання. Використати його можна тоді, коли суверен, всупереч законам, примушує індивіда вбивати або калічити себе, або забороняє захищатися від ворогів. Тоді вступає в силу закон самозбереження. Не може його порушувати і суверен, інакше втратить владу.

Устрій держави Т.Гоббс уподібнює живому організму громадянській мир порівнює зі здоров'ям; повстання, громадські війни – з хворобою держави, що веде до її загибелі.

Яскравою постаттю у розвитку суспільно-політичної думки був голландський філософ, мислитель Барух (Бенедикт) Спіноза (1632-1677 рр.). Народився у заможній іудейській сім'ї. Батьки готували його до кар'єри богослова, але знайомство з передовими науковими ідеями (насамперед, Декарта) привело до розриву з іудаїзмом. Б.Спінозу відлучають від общини, він вимушений проживати в родинах сектантів, добуваючи засоби на існування шліфуванням лінз, а у перервах обдумує і пише праці. Прожив небагато. Туберкульоз поніс його із життя.

Своїми працями «Богословсько-політичний трактат», «Етика», «Політичний трактат» він увійшов в історію як розробник питання про співвідношення держави і свободи. Б.Спіноза вказував, що право і держава – органічні частини природи і верховного закону – закону самозбереження. Підкоряючись йому, кожна річ намагається утвердити себе у власному бутті. Буття забезпечується силою. Вона необхідна, щоб розпочати існування і продовжити його відповідно до закону інерції, що діє як у фізичному, так і соціальному світі. Сила, могутність індивіда рівнозначні його природному праву.

Б.Спіноза твердить, що свобода думки не тільки може бути дарована без втрати для благощастя і державного спокою, але її не можна її забрати без знищення того чи іншого. Неминуча плата людини за користування нормальними умовами життя в рамках держави, вважав він, є повне підпорядкування верховній владі. Обов'язок людини – виконувати накази влади, навіть якщо вона з ними не погоджується. Отже, це обмежує свободу людини, але вона йде на ці обмеження заради своєї безпеки.

Для характеру зв'язків між природним правом і державою Б.Спіноза користується категорією «суспільний договір». У ситуації роз'єднання індивідів їх природне право забезпечується погано. Необхідне забезпечення досягається лише шляхом

об'єднання індивідів у єдине ціле – державу. Це ціле, бо кожен об'єкт переносить у нього свою могутність, своє природне право. У такому змісті держава є продовженням природного права, але тепер вже не як природного права окремих осіб, а всієї їх сукупності, тобто виступає у новій якості.

Оскільки індивіди переносять своє природне право на державу, вони свідомо поступаються своєю природною свободою і погоджуються підкорятися верховній владі. Чим більше віддає, тим меншими правами володіє сам. Це, на його думку, неминуча плата людини за користування нормальними умовами життя у державному союзі.

Верховна влада покликана через державу виконати ряд завдань: забезпечити недоторканість власності, впорядкувати релігійне життя, гарантувати безперешкодне ведення торгівлі, брати участь у поширенні освіти, оцінювати поведінку кожного, карати злочинців, розглядати суперечливі питання між громадянами. Держава має здійснювати заходи по запобіганню воєн.

Розглядаючи форми держави, Б.Спіноза надає перевагу республікансько-демократичному ладу, оскільки він ближче до свободи, яку надає природа кожному. Одночасно не заперечує інші форми. Категорично проти того, щоб верховна влада належала одній особі, бо вона мінлива і залежить від ряду факторів – віку, хвороб тощо.

Отже, Г.Гроцій, Т.Гоббс, Б.Спіноза під впливом античності та ідей Відродження розробили в нових умовах питання держави, суспільства, політичних відносин. Вони заклали фундамент політичного мислення буржуазного періоду. Особливе місце займають досліджувані ними положення – суспільного договору для аналізу людського суспільства, дослідження проблем держави і прав держави, взаємовідносин держави і громадянина, які заклали основи міжнародного права.

Державно-правові концепції представників угорського просвітництва

Чільне місце в плеяді просвітництва займають угорські представники. Багаторічне панування феодалізму в Угорщині, переїлення його з політичним гнітом австрійської

габсбурзької династії, повільні темпи розвитку капіталістичних відносин, які розвивались переважно по «прусьському шляху», не сприяли розвитку суспільно-політичної думки в Угорщині. Причини відносно повільних темпів розвитку суспільно-політичної думки в епоху феодалізму в Австро-Угорщині, Угорщині коринилися не в якомусь відособленні, «специфічній байдужості» угорського народу до соціальних питань (як намагалися висвітлити цей період певні вчені минулих режимів), а у особливостях його історичного розвитку. І все ж передові історичні, культурні рухи Європи знаходили відгук і в Угорщині.

Так, наприклад, уже в епоху Відродження європейсько відомий поет-гуманіст Янус Панноніус у своїх струнких віршах, які написані латинською мовою, виклав передові погляди того часу. Хоча він і був єпископом, але критикував марновірних, забобонних осіб, схоластів, прославляв Епікура.

Зв'язані з Реформацією передові ідейні рухи відобразились в діяльності Яноша Опаці Чері (1625–1659 рр.), який, наслідуючи приклад Рамуса, Декарта та ін., критикуючи схоластів, хотів створити нову, антисхоластичну логіку у праці «Мала угорська логіка». Його погляди на просвітництво і просвітня діяльність були тісно пов'язані з ідеями і діяльністю чеського мислителя Яна Амоса Коменського.

Політичні і правові починання в Угорщині XVI–XVII ст. не мали і не могли мати масового впливу, бо і писалися не народною мовою, а наукова думка була обмежена. Турецька навала, австрійський гніт століттями гальмували розвиток виробничих сил Угорщини, утворення великих міст і культурних центрів.

У XVIII столітті почався вплив англійського і французького просвітництва. У суспільно-політичній думці Угорщини кінця XVIII ст. появляються не тільки мислителі-одинаки, але і набуває розвитку ідейно-політичний рух.

Криза феодалізму зачепила економіку Угорщини. Завдання скинення феодалізму в Угорщині послунуться із завданням боротьби за національну незалежність.

Початок просвітництва пов'язаний з діяльністю Дьєрдя Бешенеї (1747–1811 рр.). Спираючись на програмний зміст ідей французького просвітництва, Д.Бешенеї відстоював національні

інтереси угорського народу. В своєму трактаті «Пошуки ритуму», забороненого цензурою, він у формі діалогу (як це робив Д.Дідро) відстоює світські ідеї. У творі «Бікарський самітник» пропагує ідеї Т.Гоббса і Г.Гельвеція. Д.Бешенеї переклав «Систему природи» П.-А.Гольбаха.

Найбільш значним і оригінальним твором Д.Бешенеї є «Подорож Тарисмена», в якому він розвінчує абсолютистську монархію і дворянський прошарок. Глузує над тим, що до політичного керівництва допускаються люди, які не дають жодної користі ні державі, ні людям, ні собі, але є вони там (у керівництві), бо відносяться до дворянського прошарку. Різко нападає на основу феодалізму. Одночасно розвінчує і монархічні ілюзії. Це в той час, коли в Угорщині ідея національного королівства мала чимало прихильників серед буржуазії.

Безпосередньо після виступу Д.Бешенеї угорські просвітники стали тісніше пов'язувати ідеї просвітництва із практичним політичним рухом проти феодалізму, абсолютизму. Селянські «бунти», необхідність розвитку капіталістичних відносин, вплив французької буржуазної революції – все це мало активізуючий вплив на передові прошарки угорського суспільства. У кінці XVIII ст. угорські різночинці організували «Товариство свободи і рівності», яке ставило за мету підготовку і проведення антифеодальної революції, встановлення республіки.

Натхненником його був Ігнац Мартинович (1755–1795 рр.). Історична роль І.Мартиновича не до кінця досліджена. Цікаво, що у 1783–1791 рр. він викладав у Львівському університеті і був деканом філософського відділу. Окремі особи стверджували, що він був агентом Франца Йосипа II. Свою роль доказав мученицькою смертю. Разом із своїми товаришами страчений на Кривавому полі. У своїй праці «Філософські мемуари або розвінчана природа» виклав ідеї французького просвітництва.

Революційні ідеї нового потерпіли крах, але залишили зерно. Пройшла страта керівництва руху, введено жорстоку цензуру, ідеї революції переслідувалися.

Не дивлячись на жорстоке переслідування, проти режиму виступили певні особи, які слідували ідеям французького просвітництва. Серед них Міхай Чоконаї Вітез (1773–1805 рр.).

Він був послідовником Ж.Ж.Руссо. Наприклад, у вірші «Вечір» у поетичній формі виклав положення Ж.-Ж.Руссо про походження людської нерівності. Він оспівує той час, коли «законом бідняки... не зневажалися».

*«Всі були рівними, в рівності народжувались
І багаті чвані, прикрашаючи будинок гербами,
Не правили ще безголовими рабами».*

Тепер, жалкує поет:

*«Повсюди «твое», «мое». Наскільки було краще
Завжди б про все кругом могли сказати ми «наше».*

У своєму останньому великому творі «Безсмертя душі» М.Чоконаї в художній формі виклав соціальні проблеми життя людей.

Отже, передові просвітницькі ідеї Д.Бешенеї, І.Мартиновича, М.Чоконаї та інших були посіяні на угорський ґрунт і пізніше дали рясні сходи.

Активними творцями ідеології просвітництва на Україні з XVIII ст. були С.Десницький, Л.Козельський, В.Казін, П.Людій та ін. Пропагандистами ідей просвітництва на Закарпатті були будителі О.Павлович, А.Крालицький, О.Митрак, Ю.Ставровський-Попрадов, І.Сільвай, І.Раковський. Чільне місце серед цієї когорти займає О.В.Духнович.

Російська політична думка періоду утвердження абсолютизму (І.Пересвєтов, А.Курбський, Ю.Крижаніч, М.Щербаков)

У першій половині XVII ст. відбулася Куликівська битва (1380 р.), потім - Велике протистояння (1480 р.), які стали вирішальними подіями в отриманні статусу самостійної Московської держави. У період великих князювань Івана III (1462-1505 рр.) і Василя (1505-1533 рр.) відбувся процес об'єднання князівств навколо Московського князівства. Великий Московський князь став верховним правителем. Шлюб Івана III із Візантійською царівною Софією приніс Русі герб Східної Римської імперії (Візантії) - двоголового орла.

Падіння Константинополя у 1453 р. під ударами Османської імперії привело до того, що Москва стала єдиним оплотом православ'я.

Основними темами наукових дискусій цієї епохи (ще починаючи з Київської Русі) були питання утворення єдиної суверенної держави, формування прошарково-представницької монархії як форми правління, форми організації верховної влади і способи їх реалізації, взаємовідносини церкви і держави. Ці питання висвітлювали у своїх працях Федір Карпов, Зиновій Отенський, Іван Пересвєтов та інші.

Із ідеологією зміцнення самодержавства, військової реформи, приєднання до Москви Казанського ханства виступив російський публіцист, дворянин Іван Семенович Пересвєтов, який служив у Литві, біля 1539 року виїхав у Росію, а у 1549 році передав Івану IV свої твори.

У своїй політичній теорії він розглядав форми правління і об'єм повноважень верховної влади, організацію загальноросійського війська, створення єдиного законодавства, яке мало бути реалізоване центральною судовою системою. У сфері управління внутрішніми справами країни він передбачав проведення фінансової реформи, ліквідацію намісництва і деякі заходи щодо впорядкування торгівлі. Дивовижна далекозорість його політичної думки заключалася у тому, що у своїй теоретичній схемі він визначив структуру і форми діяльності провідних ланок державного апарата, намітив основну лінію подальшого державного будівництва, передбачив шляхи його розвитку.

Єдинодержавність І.Пересвєтовим подавалася як найкраща державна влада і такий державний устрій не піддавався сумніву. На цій основі мислитель моделював свої ідеальні схеми організації влади, які традиційно представлялись ним у вигляді обмеженого (а не абсолютного) самодержавства. Більше того, «самовілля» або «самовлада» ним жорстоко засуджувались. І.Пересвєтов також користувався терміном «самодержавець» для вираження представлення про суверенного верховного властителя всієї російської землі.

Самовлада бояр досить широко засуджувалась. І.Пересвєтов відзначав хибні шляхи збагачення вельмож, що веде до зубожіння країни; взаємні чвари між ними («шиплять один на одного як змії»), а також їх несправедливий суд. Ця беззаконність вельмож небезпечна не тільки для підданих, але й для царської влади, бо тоді царське звання втрачає «природне»

значення, а саме «царське ім'я» знецінюється. Цими критичними судженнями І.Пересветов виражав своє відношення не тільки до окремих бояр, а і до Боярської думи як органу влади.

Викорінення недоліків він чекав від сильної центральної влади, при цьому наявність Ради мислителів вважав необхідним атрибутом всякої влади, яка спирається на законні основи.

Аналізуючи зовнішньополітичний курс російської держави, І.Пересветов вважав одним із найголовніших завдань захоплення Казані. Ця акція уявлялась ним як підсумок територіального об'єднання держави. Географічне розташування Казанського ханства, на думку І.Пересветова, настільки центральне по відношенню до всієї іншої російської території, що слід би переорієнтуватися на багаті волзьські землі і перенести столицю у Нижній Новгород, а крім того, необхідно покласти край набігам казанців на російські землі, які терплять від них «часті журби».

Є і економічні мотиви у творчості І.Пересветова. Так, в цілому ряді місць він досить широко висвітлює питання торгівлі, виступає за законодавче її врегулювання, введення «правди-закону» у цю сферу діяльності. «Нечиста торгівля» має бути викоренена.

І.Пересветов послідовно проводить ідею реалізації законності в усіх сферах суспільної і державної діяльності. Із приводу співвідношення віри і правди він стверджував: «Бог любить не віру, а правду».

Продовжував розвивати ідеї абсолютизму князь, боярин, письменник, учасник Казанських походів, член Вибраної ради, воевода у Лівонській війні Андрій Михайлович Курбський (1528–1583 рр.). Цікаво, що боячись опали за близькість до страчених Іваном IV феодалів, він у 1564 році тікає у Литву, стає членом Королівської ради, бере участь у війні проти Росії.

А.Курбський – автор багатьох творів, у тому числі «Історії про великого князя Московського». У своїх працях він традиційно вважав джерелом влади у державі божественність волі: «Царі і князі від Всевишнього отримують помазання на правління», а мету верховної влади вбачав у справедливому і милостивому управлінні державою на благо всіх її підданих і у праведному вирішенні всіх справ. Сьогоднішня влада, на думку

боярина, ухилилась від виконання завдань, які на неї покладені нищою волею. На царському престолі появилася людина, невідготовлена до управління державою ні за освітнім рівнем, ні за вихованням. Він грубий, неук і вихований «у злопристрасті і самозадоволенні», такій людині «незручно буває імператором бути». У першій половині царювання, коли влада була обмежена Мудрою радою, управління державою здійснювалося успішно як у внутрішній, так і у зовнішній сферах. «Таким був наш цар, поки любив біля себе добрих і правдорядчих».

Запад у справах держави він бачить у введенні опричнини. Розпуск Ради знаменував повне і безсумнівне зосередження ніким не обмеженої влади у руках Івана IV. Основною характеристикою такого політичного режиму А.Курбський вважав беззаконня. Він дав ґрунтовну критику суду і судочинства.

У працях А.Курбського ясно прослідковується уява про торжество права і справедливості. Тільки справедливість може бути названа правом, бо насилля – джерело беззаконня, а не права. Тут судження А.Курбського багато у чому подібні до постулатів Арістотеля і, особливо, М.Ціцерона.

Виступає А.Курбський і проти застосування жорстоких мір покарання, особливо виділяє серед них смертну кару, яка, на його думку, повинна застосовуватись у виняткових випадках і тільки по відношенню до тих злочинців, які не розкаються.

Встановлений тиранічний режим привів до втрати значення Земського собору, який став лише безголосим провідником волі деспота і оточуючих його злодіїв. Він наголошує, що деспотичний режим не може продовжуватися довго і висловив припущення про необхідність наближення його кінця насильницьким методом. Історія, стверджував він, знає чимало прикладів деспотичного правління і дала непогані уроки подібним правителям.

Найкращим варіантом організації форми державної влади йому уявляється монархія із виборним прощарково-представницьким органом, який бере участь у вирішенні всіх найважливіших справ держави, але на основі прийнятих законів.

Із оригінальними на той час ідеями виступив Юрій Крижанич (бл.1618–1683 рр.). Народився він у Хорватії, отримав блискучу богословську і світську освіту. У 1659 році

прибув у Москву і поступив на службу до Олексія Михайловича. Ю.Крижанич виступав прихильником ідеї «слов'янської єдності», головну роль у здійсненні якої відводив Російській державі. Але єдину слов'янську державу бачив під знаменами уніатської церкви. Через два роки за доносом був засланий у Сибір. В м.Тобольську у 1663 р. пише свій головний трактат «Політика».

У трактаті Ю.Крижанич обґрунтовує необхідність проведення політичних і економічних реформ у Росії. Особливу увагу він приділяє питанням природи держави, її мети і функцій. Він виходив із ідеї божественності характеру правителя: «Король подібний деякому Богу на землі».

Вплив на політичні ідеї Ю.Крижанича мала антична політична думка, особливо праці Платона і Арістотеля. Так, на чолі держави він хотів бачити короля-філософа, тобто людину, яка наділена мудрістю. Крім того, подібно Арістотелю, він поділяє існуючі форми держави на правильні і неправильні, які протистоять одна одній. Найкращій формі – досконалому самовладству (абсолютна монархія) протистоїть тиранія; боярському управлінню як і загальноволодній формі (республіка) – олігархія.

Головною метою монарха є досягнення «загальної користі», під якою він розумів забезпечення благочестя, справедливості, спокою, миру, достатку і віри в суд.

Із ідеологією корпоративних устремлінь у Росії виступив князь, публіцист, історик Михайло Михайлович Щербатов (1733–1790 рр.). Народився він у Москві, у дитячі роки отримав прекрасну домашню освіту, оволодів рядом європейських мов. Служив у Санкт-Петербурзі у Семеновському полку, але по оголошенню Петром III у 1762 році Маніфесту вийшов у відставку у чині капітана, захопився літературою та історією, написав ряд праць з державознавства, економіки і моральної філософії.

Найбільш відомими його працями з політико-правової тематики є: «Про потреби і користь громадських законів», «Різні роздуми про правління», «Роздуми про законодавство взагалі», «Подорож у землю Офірську шведського дворянина С.», а також «Про ушкодження моралі».

В останні роки свого життя М.Щербатов пише політико-публіцистичні твори, у яких піддає гострій критиці абсолютну монархію як форму правління, а також діяльність всього катерининського уряду, відзначаючи масштабність зловживань, повсюдне порушення законів, хабарництво посадових осіб, продажність суддів, розбазарювання державних фінансових і земельних фондів і т.п.

М.Щербатов не уявляв ніяких позитивних змін у характері абсолютної монархії від приєднання до неї визначення «просвічена». Вихід із становища він бачив у необхідності обмеження влади монарха і дотриманні законності в усіх сферах державної діяльності.

У вирішенні питання про походження держави, власності він дотримується поглядів Дж.Локка та інших західноєвропейських мислителів XVII–XVIII ст. Форму правління і закони держави М.Щербатов ставить у залежність від клімату країни, розмірів території, її рельєфу, родючості ґрунтів і кількості народонаселення (як французькі просвітителі). Самодержавство, на думку М.Щербатова, «руйнує силу держави у самому її початку».

Республіканське правління також не викликає симпатії мислителя, оскільки, на його погляд, воно завжди вагітне можливостями бунтів і заколотів, бо нахабство і проницливість окремих лідерів взагалі не мають меж і перепон. Однак, не можна не відмітити, що у більш пізніх своїх публіцистичних творах М.Щербатов став знаходити все-таки окремі певні позитивні якості республіканської форми управління: розвиток торгівлі, піднесення патріотичних почуттів, забезпечення законності. Ці переваги він ставить у пряму залежність від впровадження визначеної «рівності між громадянами», у результаті якої всі вони «вважають себе єдиним народом». Усі зміни у державі, про які писав М.Щербатов, передбачалося здійснити виключно поступово, еволюційним шляхом, в основному користуючись такими важелями як введення «хороших законів» і освіченість народу.

Отже, російська політична думка того часу пройшла певну еволюцію – від виправдання абсолютизму, спроби його обґрунтування, зміцнення до розуміння його вад, поступове розуміння переваг республіканської форми правління.

Мислителі Нового часу сформували ідеї, які сприяли розпаду феодалізму й стали фундаментом лібералізму, вони довели, що джерелом справедливості є охорона природних прав громадянина, розробили теорію свободи людини.

1. Боднар В. Державно-правові концепції представників угорського просвітництва // Календар українців Угорщини на 2000 р. Ужгород, Мистецька лінія. – С.48–52.
2. Боднар В., Вегеш М., Худанич В. Основи політології. – Ужгород, 2000. – С.52–67.
3. Гельвецій К. Сочинения. В 2-х т. – М., 1973.
4. Гоббс Т. Сочинения: В 2-х т. – М., 1991.
5. Гомбол П. Избранные произведения. В 2-х т. – М., 1963.
6. Гроций Г. О праве войны и мира. Три книги... – М., 1957.
7. Дидро Д. Собрание сочинений: В 10-ти т. – М.-Л., 1947.
8. Енциклопедія політичної думки. – К.: Дух і Літера, 2000.
9. Исаев И., Золотухин. История политических и правовых учений России XI–XX вв. – М.: Юристъ, 1995.
10. История политических и правовых учений / Под ред. В.Нерсесянца. – М.: Цифра, 1996. – С.209–325.
11. Крижанич Ю. Политика. – М.: Наука, 1965.
12. Кристовская Н., Цвигун А. История политических и правовых учений. – Харьков: Одиссей, 2002. – С.138–194.
13. Локк Дж. Сочинения. В 3-х т. – М. – 1988.
14. Монтескье Ш. Избранные произведения. – М., 1955.
15. Мухаев Р. Хрестоматия по теории государства и права, политологии, истории политических и правовых учений. – М., 2000. – С.102–159, 282–290.
16. Руссо Ж.-Ж. Избранные сочинения. – М., 1961. – Т.1–III; Трактаты. – М., 1969.
17. Себайн Дж., Торсон Т. Історія політичної думки. – К.: Основи, 1997. – С.373–389, 407–425, 460–529.
18. Сочинения И.С.Пересветова. – М., 1956. – С.182–183.
19. Спиноза Б. Избранные произведения. В 2-х т. – М., 1957.
20. Хто є хто в європейській та американській політичній науці. – Львів, 1997.